

Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка

ВАСИЛЕНКО В'ЯЧЕСЛАВ МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 930.25:94(477):323.28"19"(043.5)

**АРХІВНО-КРИМІНАЛЬНІ СПРАВИ ЯК ДЖЕРЕЛО
ВИВЧЕННЯ РЕПРЕСІЙ БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ
ПРОТИ УЧАСНИКІВ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ
ЗА ВІДНОВЛЕННЯ УНР**

Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дрогобич – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Науковий керівник – доктор історичних наук, доцент
Ільницький Василь Іванович,
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка,
завідувач кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Матяш Ірина Борисівна,
Інститут історії України НАН України,
провідний науковий співробітник
відділу історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики України;

кандидат історичних наук, доцент
Тараненко Олег Миколайович,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
доцент кафедри інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін.

Захист відбудеться 5 липня 2019 р. о 12⁰⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 36.053.03 у Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка за адресою: 82100, Львівська обл., м. Дрогобич, вул. Івана Франка, 24, 2-й поверх, к. 20.

З дисертацією можна ознайомитись на сайті <http://dspu.edu.ua/science/spec-rady/history/disertation/> та в бібліотеці Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (82100, Львівська область, м. Дрогобич, вул. Лесі Українки, 2).

Автореферат розісланий 4 червня 2019 р.

В.о. вченого секретаря
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук, доцент

Л. М. Лазурко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Починаючи з листопада 1920 р., на заваді остаточному утвердженню в Україні більшовицької влади став селянський повстанський рух. За чекістською термінологією цей прояв «внутрішньої контрреволюції» підпадав під визначення «політбандитизм». Найвідчутнішу небезпеку для окупантів становили т. зв. «петлюрівські політбандити» – учасники селянського повстанського руху за відновлення УНР.

Збройна національно-визвольна боротьба як завершальний етап і трагічний фінал Української революції 1917–1921 рр. стала пріоритетним напрямом досліджень сучасних вітчизняних науковців. Неупереджений аналіз і переосмислення цієї проблеми тривають уже впродовж кількох останніх десятиліть в умовах донедавна обмеженого доступу до архівів репресивно-каральних органів комуністичного тоталітарного режиму. Значну частину потужного й маловідомого джерельного комплексу становлять архівно-кримінальні справи (далі – АКС). Ґрунтовне дослідження цих джерел та їх активне залучення до наукового обігу сприятимуть посиленню суспільного інтересу до повстанського руху за відновлення УНР як до надзвичайно важливого й повчального етапу тривалої історії боротьби українського народу за власну державність.

Проведення ретельного джерелознавчого дослідження за обраною темою постає особливо актуальним у світлі інформаційного забезпечення реалізації положень Закону України від 8 квітня 2015 р. № 320-р «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» і Закону України від 17 квітня 1991 р. № 962-ХІІ «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» в останній редакції від 11 жовтня 2018 р. № 2542-VIII, а також виконання розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 жовтня 2016 р. № 777-р «Про затвердження плану заходів з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників на період до 2021 року».

Згадані обставини й зумовили вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами й темами. Дисертаційне дослідження виконано згідно з науковими планами Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, зокрема у рамках теми кафедри історії України «Трансформаційні процеси у суспільно-політичному, культурному та етнонаціональному житті західних земель України (кінець ХVІІІ – ХХ ст.)».

Об'єктом дослідження є масив АКС органів держбезпеки радянської України на учасників повстанського руху за відновлення УНР, що зберігаються в ГДА СБУ, АТЗ УСБУ, ЦДАГО України й обласних держархівах.

Предмет дослідження – закономірності та процеси формування різних видів джерел, що розкривають репресивну політику більшовицького режиму проти учасників повстанського руху за відновлення УНР, з'ясування їх інформаційного потенціалу і встановлення достовірності свідчень.

Мета й завдання роботи. Мета полягає у дослідженні процесу формування окресленого джерельного комплексу, його структури і змісту, визначенні репрезентативності досліджуваних джерел, їх інформаційного й персоніфікаційного потенціалу, шляхів застосування.

Для реалізації поставленої мети визначено такі завдання:

- проаналізувати історіографію проблеми та стан її археографічного опрацювання;
- здійснити ґрунтовне вивчення АКС першої половини 1920-х рр. провадження найменш вивченого «Основного» фонду Галузевого державного архіву Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ) як базового складника дослідження;
- ввести до наукового обігу досі незнані дослідникам джерела про національно-визвольний повстанський рух та репресивну політику більшовицького режиму проти його учасників, окреслити значення неактуалізованих джерел для подальшого студіювання проблеми;
- висвітлити загальний процес формування, трансформації і переміщення масивів АКС органів держбезпеки радянської України з одночасним акцентуванням уваги на справах учасників повстанського руху за відновлення УНР;
- запропонувати власну умовну класифікацію процесуальних документів АКС визначеної тематики і долучених до них матеріалів непроцесуального характеру;
- розкрити інформаційний і персоніфікаційний потенціал АКС як джерела з історії національно-визвольного повстанського руху першої половини 1920-х рр. та репресій більшовицького режиму проти його учасників;
- актуалізувати проблему реабілітації учасників національно-визвольних змагань першої половини 1920-х рр.;
- визначити проблеми наукової критики досліджуваних документів.

Хронологічні межі дослідження мають конкретно-історичний та джерельно-історіографічний виміри. Доба повстанського руху за відновлення УНР припадає на листопад 1920-го – 1925-й р., часові межі репресій більшовицького режиму над його учасниками охоплюють період з листопада 1920 р. до другої половини 1940-х рр. включно, а період документального наповнення АКС ще триває у зв'язку із незавершенням до цього часу процесу реабілітації їх фігурантів.

Первинні географічні межі дослідження окреслені територією України в межах радянської республіки 1921–1939 рр., де у першій половині 1920-х рр. й поширився антибільшовицький повстанський рух за відновлення УНР. Загальні межі охоплюють всю територію сучасної України в її офіційних кордонах – за місцями зберігання АКС на репресованих учасників досліджуваних подій.

Наукова новизна. Дисертація є першим джерелознавчим дослідженням тривалих репресій більшовицького режиму проти учасників повстанського руху за відновлення УНР, здійсненим на основі АКС – найменш відомих і донедавна малодоступних специфічних джерел органів держбезпеки радянської України. Крім того, вперше:

- відстежено тривалий процес формування, реорганізації і переміщення масивів АКС КДБ УРСР з акцентуванням уваги на справах окресленої тематики;

- до наукового обігу введено десятки із сотень опрацьованих АКС, насамперед «Основного» фонду ГДА СБУ, які дають змогу ретранслювати окремі малодосліджені події національно-визвольного повстанського руху із вуст безпосередніх учасників і відстежувати процес їх притягнення до кримінальної та іншої відповідальності;

- досліджено особливості складу тематичних АКС із виокремленням процесуальних документів і матеріалів непроцесуального характеру, їх структуризацією й аналізом типових прикладів різновидів описаних документів;

- доведено автентичність, високу достовірність і репрезентативність процесуальних документів АКС, як джерел нагромадження ключової персональної інформації стосовно учасників унерівського повстанського руху;

- встановлено достовірну персональну інформацію стосовно понад 1 100 учасників повстанського руху за відновлення УНР у складі 135 повстанських штабів, комітетів і загонів; зібрані відомості повинні стати відправною точкою для окремих історико-правових

досліджень з метою підготовки надійного ґрунту для реабілітації і популяризації імен справжніх українських патріотів.

Водночас удосконалено і доповнено:

– методологічні підходи до дослідження і типологізації історичних джерел «чекістського» (й іншого радянського) і повстанського (та іншого унерівського) походження;

– результати досліджень попередників з проблем джерелознавства національно-визвольного повстанського руху і боротьби більшовицького режиму проти його учасників;

Практичне значення дисертаційної роботи полягає у можливості використання обґрунтованих у ній положень і висновків для підготовки підручників і навчальних посібників; залучення нового і маловідомого джерельного матеріалу для створення узагальнювальних і монографічних джерелознавчих праць, хрестоматій з історії України; публікації документів з історії національно-визвольного повстанського руху.

Окрім того, оприлюднення широких масивів документально виваженої, правдивої персональної інформації про козаків і старшин, отаманів і рядових повстанців, які зі зброєю в руках стали на захист УНР, повинно прискорити процес їх реабілітації.

Апробація результатів досліджень. Основні положення дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, висвітлювалися у доповідях на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях: II Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті» (Ченстохова – Ужгород – Дрогобич, 24–25 березня 2016 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Дрогобич і Дрогобиччина в історичній ретроспективі (XIX – початок XXI ст.)» (м. Дрогобич, 21 квітня 2017 р.), II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Український визвольний рух першої половини XX ст.: краєзнавчий контекст (до 75-річчя створення Української повстанської армії)» (м. Дрогобич, 27 жовтня 2017 р.), III Міжнародній науково-практичній конференції «Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення та підходи» (Баку – Ужгород – Дрогобич, 17 листопада 2017 р.), III Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті» (Ченстохова – Ужгород – Дрогобич, 29–30 березня 2018 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українсько-польсько-єврейські взаємини у Східній Галичині (перша

половина XX ст.): історичний досвід, уроки для сучасності» (Дрогобич, 27 травня 2018 р.), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи» (Конін – Ужгород – Дрогобич, 15 червня 2018 р.).

Водночас апробація здійснювалася шляхом залучення дисертанта в процесі службової діяльності до підготовки тематичних довідників ГДА СБУ, впорядкування збірників документів та організації тематичних виставок документів за участі ГДА СБУ, а також шляхом опублікування ним власних статей у профільних виданнях.

Публікації. Основні положення дисертації відображено в 7 наукових статтях, у тому числі: шість (8,43 д. а.) – у фахових виданнях України, одна – у виданні, що індексується у міжнародній наукометричній базі даних Web of Science (Emerging Sources Citation Index) (0,95 д. а.) та п'ять упорядкованих науково-довідкових і науково-документальних видань (у співавторстві; загальним обсягом 64 д. а.; 15 д. а. авторська частка).

Особистий внесок у дослідження в співавторстві. Анотовані покажчики АКС готувалися групою архівістів регіональних органів СБУ під редакцією дисертанта як відповідального упорядника. Анотований покажчик «Петлюрівські отамани» впорядковано у співавторстві з керівником проекту В. Даниленком. Передмови до всіх довідників написав дисертант – автор ідеї їх створення. Його особистий внесок у науково-документальне видання «Горе переможеним. Репресовані міністри Української революції» – упорядкування переважної більшості вміщених документів АКС.

Структура дисертації, відповідно до мети й завдань дослідження, вміщує перелік умовних позначень, вступ, чотири розділи, поділені на 11 підрозділів, список використаних джерел і літератури (721 позиція), додатки. Загальний обсяг дисертації складає 288 сторінок, зокрема 194 сторінки основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, її зв'язок із науковими програмами, планами й темами закладу освіти; окреслено об'єкт і предмет наукового інтересу, визначено мету й завдання дослідження, його хронологічні й географічні межі, розкрито наукову новизну отриманих результатів, їхнє практичне значення й апробацію.

Перший розділ – «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження» – традиційно окреслює характеристику зазначених основоположних понять дисертаційної праці.

У підрозділі 1.1 – *«Історіографія проблеми та стан її археографічного опрацювання»* – проаналізовано мемуари учасників повстанського руху, тематичні наукові доробки і дослідницькі здобутки радянських, українських зарубіжних і сучасних вітчизняних істориків та краєзнавців, а також дотичні науково-документальні, навчально-методичні, довідкові й періодичні видання.

Аналіз історіографії розпочато зі спогадів безпосередніх учасників збройних протистоянь: провідників повстанського руху Ю. Горліс-Горського, Й. Добротворського, Ю. Отмарштейна, І. Ремболовича; борців з «політбандитизмом» С. Дукельського, Р. Ейдемана, М. Какуріна, Б. Козельського. Подальші протилежні погляди на досліджувані події відображено у працях діаспорних (А. Валійський, В. Верига, О. Вишнівський, В. Задояний, Ю. Кульчицький) і радянських (П. Бєлий і П. Дишлевий, Д. Голінков, О. Кучер, А. Лихолат, І. Трифонов і Ю. Римаренко) істориків.

Розглянуто дисертаційні праці, публікації і монографії сучасних вітчизняних фахівців таких, як С. Боган, О. Ганжа, Г. Георгізов, К. Завальнюк, Г. Іванущенко, П. Ісаков, Ю. Котляр, Д. Красносілецький, Я. Мотенко, В. Окіпнюк, Т. Плазова, В. Сідак, В. Скальський, І. Срібняк, П. Стегній, О. Тараненко, Я. Файзулін, Т. Шинкаренко, Ю. Щур та інші. Джерельною базою досліджень цих науковців стали насамперед документи ЦДАВО і ЦДАГО України, ЦДІА України у м. Львів й обласних держархівів, а також матеріали періодичних видань, мемуарна література.

Виокремлено джерелознавчі дослідження і наукові публікації Д. Архірейського, В. Ченцова і Р. Подкура, а також науково-популярні праці письменника Р. Ковалю і музейну експозицію «Народна війна. 1917–1932» Р. Круцика як такі, що готувалися на основі документів органів держбезпеки радянської України, зокрема АКС. Відзначено ґрунтовну працю В. Щербатюка, який станом на 2012 р. проаналізував понад 1000 історіографічних джерел загальної повстанської тематики. Згадано особистий внесок дисертанта – автора науково-документальних публікацій і упорядника (співупорядника) довідкових видань за матеріалами АКС ГДА та архівів тимчасового зберігання обласних управлінь СБУ (далі – АТЗ УСБУ).

З огляду на актуальність в умовах сьогодення проблеми реабілітації учасників повстанського руху проаналізовано кандидатські дисертації Н. Жарикової, Є. Цокура і докторську працю Л. Місінкевича.

У рамках дослідження набутого практичного досвіду використання АКС, вироблених методичних рекомендацій у роботі з ними та їх джерелознавчої критики відзначено публікації провідних вітчизняних фахівців С. Білоконя, О. Гранкіної (Бажан), Я. Калакури, Б. Корольова, І. Матяш, Н. Московченко, Д. Омельчука, Р. Пирога, О. Пшеннікова.

Загальний аналіз проблеми та її археографічного опрацювання і стану наукової розробленості джерельної бази дає підстави стверджувати: АКС на учасників повстанського руху за відновлення УНР як історичне джерело досі дослідниками використовувалися недостатньо. Дедалі зростаючий інтерес науковців-істориків до пізнання цього маловідомого різновиду писемних джерел вимагав проведення спеціального комплексного джерелознавчого дослідження за визначеною темою.

У підрозділі 1.2 – *«Джерельна база дослідження»* – виокремлено дві групи документів і матеріалів.

Першу (основну) утворюють матеріали АКС 1920–1940 рр. провадження фондів ГДА СБУ, АТЗ УСБУ, ЦДАГО України й обласних держархівів на учасників і співучасників повстанського руху за відновлення УНР.

Друга (допоміжна) – охоплює матеріали інших спеціальних фондів ГДА СБУ та окремих фондів ЦДАВО і ЦДАГО України. У цьому контексті доречно згадати і збірники опублікованих документів, про які йшлося в огляді вище.

Із основної групи насамперед відзначено багатотомні резонансні АКС 1921–1922 рр. провадження «Припиненого» фонду ГДА СБУ: «Справа уряду УНР», «Цупком», «Козача Рада Правобережної України» та «Восьмий повстанський район військ УНР». Вони є унікальним джерелом обсервування діяльності керівних центрів національно-визвольного повстанського руху в окупованій Україні та методів боротьби з ними радянських каральних органів. З-поміж інших досліджуваних джерел цього фонду згадано справу з анкетними даними і висновками про реабілітацію 360-ти розстріляних поблизу м. Базар на Житомирщині учасників Листопадового рейду Волинської групи Повстанчої армії УНР, а також АКС на згодом репресованого їхнього головнокомандувача-утікача Ю. Тютюнника.

Основну увагу зосереджено на встановленні інформаційного і персоналізаційного потенціалу АКС найбагатшого і найменш

досліджуваного «Основного» фонду ГДА СБУ як фундаментальної джерельної бази усієї праці. Згадано численні відомі, маловідомі й невідомі АКС, порушені на початку 1920-х рр. за очевидними фактами повстанського спротиву утвердженню в Україні більшовицької влади.

Акцентовано на таких відомих справах зазначеного фонду, як «Петлюрівські отамани», на групу отаманів і повстанців Холодного Яру, командувача Третьої повстанської групи військ УНР отамана А. Левченка, командира кінної сотні при штабі Волинської групи Повстанчої армії С. Харченка (отаман Хмара); отамана Уманщини П. Дерещука, отаманів Київщини Голокопитенка (І. Галай) і П. Голубенка; менш відомих – на отаманів І. Кіршула, Лисицю (О. Цюпу), О. Луценка і Підкову (М. Нестерука).

Перелік окреслених джерел ГДА СБУ доповнено АКС різних років провадження, що зберігаються в АТЗ УСБУ. Відзначено, зокрема, справи на членів повстанкомів Харківської губернії і Лубенського повіту Полтавської губернії, репресованих холодноярських отаманів Мамає (Я. Щириця) і Г. Шуліку, лівобережних отаманів Гонту (В. Гресь) і О. Ковалю.

Із опрацьованих АКС, переданих на зберігання до держархівів, згадано справи ЦДАГО України на вісьмох полонених старшин і військових чиновників Повстанчої армії, емісара ППШ до повстанців генерал-хорунжого Армії УНР В. Галкіна, начальника Цивільного керування ППШ полковника Армії УНР Й. Добротворського, отамана Чорного (Г. Куреда), що діяв на Переяславщині; справу держархіву Вінницької області на місцевого отамана А. Чуприну.

Другу групу становлять фундаментальні архівні джерела ЦДАВО України фондів Раднаркому УСРР, Народного комісаріату закордонних справ УСРР, Інформаційного бюро Генерального штабу Армії УНР, Канцелярії Директорії УНР, Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР (далі ППШ), Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при Раднаркомі УСРР, Всеукраїнської надзвичайної комісії (далі – ВУНК) і Міністерства закордонних справ УНР; ЦДАГО України фонду Центрального комітету Комуністичної партії України.

Охарактеризовано допоміжні джерела ГДА СБУ. Із фондів друкованих видань ВНК-КДБ СРСР (ВУНК-КДБ УРСР) і колекції друкованих видань СБУ виокремлено узагальнювальні інформаційно-звітні і показові оперативні документи першої половини 1920-х рр., що висвітлюють боротьбу більшовицької спецслужби з повстанством. На основі відібраних документів спеціальних фондів архівних підрозділів

КДБ УРСР і СБУ та фонду нормативно-правових і розпорядчих документів радянських органів держбезпеки відстежено тривалий процес формування досліджуваного джерельного комплексу (провадження, впорядкування, реєстрацію, переміщення і перегляд АКС).

Враховуючи вищесказане, констатуємо, що охарактеризована джерельна база дисертаційного дослідження є достатньо репрезентативною.

У підрозділі 1.3 – *«Методологія дослідження»* – обґрунтовано доцільність феноменологічного підходу до вивчення джерел. Він передбачає їх розуміння як матеріального продукту цілеспрямованої людської діяльності; як історичний феномен, породжений певними умовами, завданнями та цілями, без розуміння яких не може бути зрозумілим і адекватно проінтерпретованим. За феноменологічного підходу принципово важливим також є розуміння джерела як носія подвійної інформації: воно опосередковано, через свідомість суб'єкта, відображає об'єкт, а також безпосередньо характеризує творця джерела (суб'єкта), допомагаючи з'ясувати його цілі та методи їх досягнення.

У роботі застосовано загальнонаукові, спеціально-історичні та суто джерелознавчі методи дослідження; зроблено висновки на основі принципів історизму, об'єктивності та ціннісного підходу до явищ минулого. Серед розлогого епістемологічного інструментарію як найважливіші обрано методи: генетичний (для з'ясування репресивної природи більшовицького режиму); порівняльний (для зіставлення різних періодів і тенденцій формування АКС на учасників повстанського руху за відновлення УНР); проблемно-хронологічний (для з'ясування часової динаміки формування джерельного комплексу); періодизації (для виокремлення певних етапів репресій більшовицького режиму проти уенерівського повстанства, що знайшло відображення в АКС); біографічний (для персоніфікації як самих повстанців, так і уособлювачів більшовицької репресивно-каральної системи). Відзначено вагомість соціально-психологічного підходу, який акцентує важливість спроб реконструкції за матеріалами АКС світогляду представників протидіючих сторін.

Категоріальний апарат, застосований у роботі, дає можливість організувати емпіричний історіографічний матеріал. У дослідженні використані гносеологічні можливості таких понять, як «джерелознавство», «повстанський рух», «репресії», «архівно-кримінальна справа» та ін.

Зроблено висновок, що обрана концептуальна модель дослідження і його методологічний інструментарій, як і аналіз спеціальної літератури й джерел, уможливили досягнення сформульованої мети та розв'язання поставлених завдань.

У *другому розділі* – **«Архівно-кримінальні справи на учасників повстанського руху за відновлення УНР: особливості провадження та складу»** – відстежено процес формування основного джерельного комплексу, проаналізовано досвід попередників у дослідженні внутрішньої структури типових АКС доби радянського тоталітаризму й запропоновано власне бачення і розв'язання цієї проблеми у контексті опрацювання АКС визначеної тематики.

У *підрозділі 2.1* – **«Формування джерельного комплексу»** – відтворено етапи провадження, упорядкування, переміщення і перегляду масивів АКС органів держбезпеки радянської України з одночасним зосередженням уваги на справах учасників повстанського руху за відновлення УНР. Відстеження цього тривалого процесу уможливлено насамперед завдяки залученню до наукового обігу невідомих і маловідомих нормативно-розпорядчих, інформаційно-статистичних та звітних документів спеціальних фондів ГДА СБУ, засновниками і комплектувальниками яких постають архівні підрозділи НКДБ-МДБ-КДБ УРСР і СБУ. Водночас у загальних рисах висвітлено повоєнну історію службової діяльності архівістів радянської спецслужби і сучасну історію становлення архіву СБУ.

Інформаційні прогалини, пов'язані з відсутністю означених документів довоєнного періоду, частково компенсовано відомостями зі збережених наказів і розпоряджень 1930-х рр. з питань архівів та обліків у системі НКВС СРСР, частково – інформаційно-довідковими матеріалами АКС.

У *підрозділі 2.2* – **«Слідчі, каральні, касаційні та реабілітаційні документи»** – досліджено і структуровано вміст, охарактеризовано видові і змістові особливості процесуальної документації АКС визначеної тематики.

За результатами опрацювання процесуальних документів АКС на учасників повстанського руху за відновлення УНР констатовано перебування усього слідчо-карального процесу під повним контролем органів держбезпеки, наділених позасудовими повноваженнями або необхідними засобами впливу на судові органи; підкреслено різючі контрасти у вмісті та зовнішньому оформленні процесуальної документації різних часових періодів; визначено структуру й характерні особливості

різновидів процесуальних документів; зосереджено увагу на нерозв'язаній проблемі реабілітації українських патріотів.

У підрозділі 2.3 – *«Матеріали непроцесуального характеру»* – виокремлено, структуровано й охарактеризовано групу долучених до АКС документів, які не належать до процесуальних і на відміну від останніх відтворюють не процедуру оформлення відповідальності за інкриміновані «злочини», а винятково окремі складники «злочинної» (повстанської) діяльності.

Непроцесуальні документи АКС досліджуваної тематики укладено в розгорнуту структуру. Первинний поділ усіх документів і матеріалів на розділи відображає їхнє загальне походження: повстанське або радянське. Наступний поділ це походження конкретизує. Авторами документів, з одного боку, виступають Державний центр УНР, його повстанські штаби за кордоном і розгалужена повстансько-підпільна мережа в Україні; з іншого – більшовицькі органи держбезпеки, вищі й місцеві партійно-радянські органи, державні заклади, установи й організації. Завершальний поділ визначає типові різновиди документів: нормативно-розпорядчі, інформаційно-статистичні, пропагандистські тощо.

За матеріалами АКС, насамперед ранніх років провадження, наведено характерні приклади для кожного із визначених різновидів непроцесуальних документів. Найбагатшим їх джерелом можна по праву вважати збірну багатотомну АКС «Петлюрівські отамани».

Третій розділ – «Відображення в архівно-слідчих справах подій повстанського руху та репресій більшовицького режиму стосовно його учасників» – присвячений розкриттю відповідного джерельного інформаційного і персоніфікаційного потенціалу АКС.

У підрозділі 3.1 – *«Органи ВУНК-ДПУ-НКВС як основний ворог і переслідувач уенерівських повстанців»* – у загальних рисах відтворено історію становлення в Україні більшовицьких органів держбезпеки.

Основну увагу зосереджено на дослідженні виняткових і довготривалих слідчо-каральних повноважень органів ВУНК-ДПУ-НКВС у боротьбі проти учасників повстанського руху за відновлення УНР, подальшому (часом довічному) переслідуванні колишніх повстанців як невинуватих «контрреволюціонерів».

У підрозділі 3.2 – *«Джерельний інформаційний і персоніфікаційний потенціал»* – матеріали АКС представлено як унікальне джерело загальноісторичної і персональної інформації про національно-визвольний повстанський рух першої половини 1920-х рр.

На основі свідчень репресованих керівників повстанських штабів Ю. Тютюнника і А. Гулого-Гуленка відтворено процес підготовки впродовж 1921 р. із територій Польщі і Румунії загального антибільшовицького повстання в Україні. Свою організаційну участь у цих подіях засвідчували заарештовані емісари закордонних штабів, члени повстанкомів і впливові отамани. Рядові учасники повстанського руху також надавали важливі свідчення про своїх ватажків, чисельність і озброєння партизанських формувань, вчинені диверсійно-терористичні акції. Іншим джерелом цінної інформації постають непроцесуальні документи радянського і повстанського походження.

Водночас зауважено на недосконалому оформленні й загальній непрезентабельності більшості цінних АКС ранніх років провадження, неповноті викладення чи ненавмисному спотворенні упорядниками справ важливої і цілком достовірної інформації.

У підрозділі 3.3 – *«Відповідальність за повстанську діяльність»* – на характерних прикладах АКС різних років провадження відстежено послідовний і тривалий процес репресій та переслідувань уенерівських повстанців і їхніх пособників.

Зокрема, під час найактивнішої фази боротьби окупаційної влади з національно-визвольним повстанським рухом, яка тривала з кінця 1920 до 1922 р. включно, зафіксовано: масове виявлення взимку 1920–1921 рр. серед селян «бандитів» і застосування до них «червоного» терору; ефективність і підступність оголошеної більшовиками в березні і неодноразово продовжуваної до осені 1921 р. амністії скореним отаманам і повстанцям; масові репресії другої половини 1921 – початку 1922 р. стосовно викритих членів центральних і регіональних осередків уенерівського підпілля і полонених учасників Листопадового рейду Повстанчої армії; ліквідацію упродовж 1922 р. переважної більшості партизанських формувань і застосування жорстоких покарань до їхніх ватажків; позасудові репресії другої половини 1922 р., насамперед на Поділлі, до населення районів, визначених владою як «бандитські».

Останні спалахи свідомого збройного опору засвідчено восени 1925 р., а надалі наведено характерні приклади застосування репресій стосовно усіх «м'яко» покараних, амністованих, «замаскованих» і раніше недосяжних колишніх уенерівських повстанців.

Четвертий розділ – «Проблеми наукової критики документів досліджуваних архівно-кримінальних справ» – підкреслює важливість критичного ставлення до АКС як унікальних і водночас специфічних джерел органів держбезпеки радянської України.

У підрозділі 4.1 – *«Автентичність, достовірність та репрезентативність джерел»* – розкрито загальну сутність окреслених понять і їхнє практичне застосування у внутрішній критиці документів досліджуваного джерельного комплексу.

Наголошено на автентичності АКС як першоджерел, створених спецслужбою злочинного окупаційного більшовицького режиму. Безумовно, автентичними є усі оригінальні документи АКС, переважну більшість яких складають процесуальні. Достатньо вагомою визнано і репрезентативність зазначених джерел.

АКС є найдостовірнішим з усіх інформаційних джерел репресивно-каральних органів щодо встановлення конкретних персональних даних про загиблих, репресованих, амністованих, розшукуваних і звільнених з-під арешту уенерівських повстанців і їхніх пособників. Визначити справжню цінність і достовірність іншої інформації, віднайденої в матеріалах АКС, допомагає як загальна історична грамотність фахівця, так і його обізнаність у вузькій темі дослідження. Важливим є накопичений досвід роботи із цими джерелами, розуміння їх специфіки і термінології. У визначенні достовірності досліджуваних матеріалів не обійтися без їх внутрішнього зіставлення (сегментів чекістського і повстанського, карального і реабілітаційного, радянського і сучасного) та порівняння з іншими (зовнішніми) джерелами.

У підрозділі 4.2 – *«Партійно-класовий підхід як вияв тенденційності»* – з'ясовано, що марксист-більшовики з обережністю ставилися до «напівбуржуазного» селянського середовища й відверту ворожість до заможних селян («куркулів») як представників «експлуататорського класу». Останніх було поставлено в нестерпні умови існування, після чого вже безпідставно звинувачено в організації і найактивнішій підтримці «політбандитизму».

Водночас досліджувані джерела переконливо засвідчують активну чи пасивну участь в антибільшовицькому повстанському русі усіх верств сільського населення; певну поблажливість більшовиків до незаможних («несвідомих») повстанців і намагання у будь-який спосіб привернути їх на свій бік.

У **висновках** підсумовано й узагальнено основні результати проведеного дослідження.

1. Сформована джерельно-історіографічна база є достатньо репрезентативною і надає можливості для ґрунтовного і всебічного висвітлення проблеми. Першочергово виокремлено архівні джерела, літературу й електронні ресурси. Увесь джерельний комплекс розбито

на АКС як основні джерела й архівну документацію іншого походження як допоміжну і представлено пофондово за місцями їх зберігання: ГДА СБУ, АТЗ УСБУ, інші архіви.

2. Аналіз історіографії проблеми та її археографічного опрацювання за науковими студіями радянських, діаспорних і сучасних вітчизняних істориків дає усі підстави стверджувати: АКС на учасників повстанського руху за відновлення УНР як історичне джерело досі дослідниками використовувалися недостатньо. Радянські історики мали обмежений контрольований доступ до цієї категорії джерел і чіткі ідеологічні настанови щодо їх вивчення, аналізу й оприлюднення. Представників української діаспори за часів СРСР до архівів радянських спецслужб не допускали взагалі. Сучасні вітчизняні фахівці донедавна також не мали абсолютно вільного доступу до АКС радянських органів держбезпеки, а після його отримання, затвердженого на законодавчому рівні, ще не встигли їм сповна скористатися.

3. Основу джерельного комплексу складають матеріали АКС, зосереджені насамперед у ГДА СБУ та АТЗ УСБУ. Вони відображають нещадність, послідовність і тривалість репресій більшовицького режиму стосовно учасників повстанського руху за відновлення УНР. Допоміжна архівна документація радянського походження висвітлює організацію протидії більшовицької влади українському повстанському руху, відображає особливості й етапи формування основного джерельного комплексу. Відповідна повстанська (уенерівська) документація розкриває масштаби організації і механізми контролю повстанського руху.

4. Найважливішим, найінформативнішим і найменш вивченим пластом джерельного комплексу означеної тематики є фонд кримінальних справ «Основний» ГДА СБУ. Його ґрунтовне опрацювання визначено одним із першочергових дослідницьких завдань, на виконання якого було простудійовано понад 300 одиниць зберігання АКС першої половини 1920-х рр. провадження як основного компонента джерельної бази дослідження. Фігурантами цих справ є численні отамани, козаки і повстанські пособники; члени повстанських центрів і підпільних організацій; учасники Листопадового рейду Повстанчої армії УНР і селяни, які до нього долучилися.

5. Відстежити тривалий процес формування, трансформації і переміщення документальних масивів АКС як основного джерельного комплексу вдалося шляхом залучення до наукового обігу невідомих і маловідомих нормативно-розпорядчих, інформаційно-статистичних та звітних документів окремих справ спеціальних фондів ГДА СБУ.

Фондоутворювачами постають архівні підрозділи НКДБ-МДБ-КДБ УРСР і СБУ. Інформаційні прогалини, пов'язані з відсутністю означених документів довоєнного періоду, частково компенсовано збереженими наказами й розпорядженнями 1930-х рр. з питань архівів та обліків у системі НКВС СРСР, частково – інформаційно-довідковими матеріалами АКС.

6. Аналіз внутрішньої структури документів АКС дав підстави сформулювати за походженням дві основні групи: процесуальні і непроцесуальні. У першій варто виокремити такі підгрупи, як слідчі, каральні (судові й позасудові) касаційні та реабілітаційні документи. На прикладах АКС різних років провадження на учасників повстанського руху за відновлення УНР описано різновиди документів кожної із підгруп. Водночас підкреслено видові і змістові особливості процесуальної документації АКС визначеної тематики. Порушено питання про надання жертвній національно-визвольній боротьбі унерівських повстанців історичної та правової оцінки.

7. Широко представлені в АКС і менш досліджені документи непроцесуального характеру спонукали скласти їх розгорнуту класифікацію. Первинний поділ усіх документів і матеріалів на розділи головно відображає їхнє походження: повстанське і радянське. Наступний поділ це походження конкретизує. Авторами документів, з одного боку, виступають Державний центр УНР, його повстанські штаби за кордоном і розгалужена повстансько-підпільна мережа в Україні; з іншого – більшовицькі органи держбезпеки, вищі й місцеві партійно-радянські органи, державні заклади, установи й організації. Завершальний поділ визначає типові різновиди документів: нормативно-розпорядчі, інформаційно-статистичні, пропагандистські тощо.

8. Простежити процес становлення і реорганізації органів держбезпеки радянської України як основного супротивника і переслідувача унерівських повстанців допомогли матеріали окремих фондів ЦДАВО і ЦДАГО України, ГДА СБУ, а також радянські збірники документів, довідники і наукові праці сучасних істориків.

9. Вагомий інформаційний і персоніфікаційний потенціал АКС як унікального джерела з історії національно-визвольного повстанського руху першої половини 1920-х рр. і репресій більшовицького режиму проти його учасників є незаперечним. Джерелами цінної історичної та персональної інформації постають і процесуальні, і непроцесуальні (радянського і повстанського походження) документи АКС, насамперед ранніх років провадження. Так, лише за справами кінця 1920–1925 рр.

провадження «Основного» фонду ГДА СБУ вдалося відстежити усі основні події, пов'язані з підготовкою в Україні загального антибільшовицького повстання; встановити понад тисячу учасників національно-визвольного повстанського руху, приналежних до 135 повстанських центрів і збройних формувань.

10. Переважну більшість учасників повстанського руху за відновлення УНР і їхніх пособників репресовано у позасудовому порядку на початку 1920-х рр. за очевидними фактами «злочинного» перешкоджання утвердженню в Україні більшовицької влади. Про всіх «м'яко» покараних, амністованих, «замаскованих», раніше недосяжних колишніх унерівських повстанців більшовицьке «правосуддя» згадувало при першій-ліпшій нагоді в роки розкуркулення й колективізації, Великого терору, після приєднання до СРСР Західної України і поширення радянського впливу на територію Східної Європи.

11. Висока ефективність дослідження АКС як унікальних і специфічних джерел неможлива без критичного ставлення до них. Тому нами реалізовано завдання окреслити й розкрити основні проблеми наукової критики досліджуваних документів. Основну увагу відведено питанням установлення їх автентичності, достовірності та репрезентативності. Висвітлено також притаманний досліджуваним джерелам партійно-класовий підхід як вияв тенденційності. Згідно з таким підходом, більшовики апріорі визначили заможного селянина («куркуля») відвертим класовим ворогом у чужорідному напівбуржуазному селянському середовищі, запрограмувавши традиційний життєвий уклад селян на розклад, а «куркульство» – на нещадне фізичне винищення.

ПУБЛІКАЦІЇ, ЩО ВІДОБРАЖАЮТЬ ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях України

1. Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х років як засіб боротьби проти повстанського руху. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2011. № 1 (36). С. 89–155.

2. Василенко В. Південна група військ УНР у підготовці антибільшовицького повстання в Україні (1921 р.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2011. № 2 (37). С. 94–125.

3. Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. (за документами ГДА Служби безпеки України). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. № 1/2 (30–31). С. 138–196.

4. Василенко В. Повстанський рух в Україні у 1917 – на початку 1920-х років. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Історія. Вип. 103. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. С. 4–7.

5. Василенко В. Політичні репресії учасників антибільшовицького руху в Україні (1917–1925 рр.): архівні кримінальні справи свідчать. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2017. № 1 (48). С. 113–148.

6. Василенко В. Репресії проти учасників антибільшовицького руху в Україні (1917–1925 рр.): архівно-кримінальні справи свідчать... *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2012. № 2 (39). С. 57–67.

Статті в закордонних виданнях

7. Vasylenko V. Picked up by the elements: a view on the peasant insurgent movement for the resumption of UNR through archival-criminal cases on its ordinary participants. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич : «Гельветика», 2018. Вип. 8. С. 87–101. (Web of Science (Emerging Sources Citation Index))

Упорядкування науково-довідкових і науково-документальних видань, підготовка вступних статей до них

8. Анотований показчик архівних кримінальних справ «Припиненого» фонду архівів тимчасового зберігання регіональних органів СБ України / Упоряд. В. Василенко. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2017. № 1 (48). С. 148–314.

9. Василенко В. Інформаційно-аналітичні документи радянських органів державної безпеки як джерело з історії України (1917–1954). *Чекістське досє окупованої України* : зб. документів : у 3-х т. / Упоряд. Р. Круцик, С. Жовтий. Київ : «Преса України», 2014. Том 1. Арк. 22–30.

10. Горе переможеним. Репресовані міністри Української революції / Упоряд.: А. Когут (відп. упор.), Р. Подкур, В. Скальський, В. Василенко, Н. Григорчук, Н. Савченко. Київ : «К.І.С.», 2018. 240 с.

11. Національно-визвольний повстанський рух в Україні наприкінці 1920–1921 рр. Анотований показчик. Справа «Петлорівські отамани» / Упоряд. В. Василенко, В. Даниленко; передмова – В. Василенко. Київ : Поліграфічна дільниця Інституту історії України НАН України, 2011. 224 с.

12. Репресії проти учасників антибільшовицького повстанського руху в Україні (1917–1925 рр.). Анотований показчик архівних кримінальних справ «Основного» фонду архівів тимчасового зберігання

регіональних органів СБУ / Упоряд. В. Василенко; передмова – В. Василенко. Харків : ТОВ «Видавництво права людини», 2015. 232 с.

АНОТАЦІЇ

Василенко В. М. Архівно-кримінальні справи як джерело вивчення репресій більшовицького режиму проти учасників повстанського руху за відновлення УНР. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Дрогобич, 2019.

Дисертація є першим джерелознавчим дослідженням репресій більшовицького режиму проти учасників повстанського руху за відновлення Української Народної Республіки. Об'єктом вивчення визначено архівно-кримінальні справи – маловідомі й донедавна малодоступні, унікальні і водночас достатньо специфічні джерела органів держбезпеки радянської України. У рамках окреслених завдань лише за матеріалами найменш досліджуваного «Основного» фонду Галузевого державного архіву Служби безпеки України встановлено достовірну персональну інформацію про понад тисячу ста учасників національно-визвольного повстанського руху першої половини 1920-х рр. у складі 135 повстанських штабів, комітетів і загонів. Водночас до наукового обігу введено десятки із сотень опрацьованих архівно-кримінальних справ. Зібрані відомості повинні стати відправною точкою для окремих історико-правових досліджень з метою підготовки надійного ґрунту для реабілітації і популяризації українських патріотів.

Ключові слова: Ю. Тютюнник, А. Гулий-Гуленко, архівно-кримінальна справа, Цупком, повстанком, органи держбезпеки, повстанський рух, отаман, козак, пособник.

Василенко В. Н. Архивно-уголовные дела как источник изучения репрессий большевизского режима против участников повстанческого движения за восстановление УНР. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франка, Дрогобыч, 2019.

Диссертация является первым источниковедческим исследованием репрессий большевицкого режима против участников повстанческого движения за восстановление Украинской Народной Республики. Объектом изучения определено архивно-уголовные дела – малоизвестные и до недавнего времени малодоступные, уникальные и одновременно достаточно специфические источники органов госбезопасности советской Украины. В рамках очерченных задач по материалам наименее исследованного «Основного» фонда Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины установлено достоверную персональную информацию о более тысячи ста участниках национально-освободительного повстанческого движения первой половины 1920-х гг. в составе 135 повстанческих штабов, комитетов и отрядов. Одновременно в научный оборот введено десятки из сотен проработанных архивно-уголовных дел. Собранные сведения должны стать отправной точкой для отдельных историко-правовых исследований с целью подготовки надежной почвы для реабилитации и популяризации украинских патриотов.

Ключевые слова: Ю. Тютюнник, А. Гулый-Гуленко, архивно-уголовное дело, Цупком, повстанком, органы госбезопасности, повстанческое движение, атаман, казак, пособник.

Vasylenko V. M. Archival and criminal cases as a source for studying the repression of the Bolshevik regime against the participants of the rebel movement for the restoration of the UNR. – Manuscript.

Thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences, specialty 07.00.06 – Historiography, Source Study and Special Historical Disciplines. – Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, 2019.

The thesis is the first source study research on the repression of the Bolshevik regime against the participants of the rebel movement for the restoration of the Ukrainian People's Republic (UNR). The object of study is archival and criminal cases that are little-known and have been inaccessible until recently, unique and at the same time sufficiently specific sources of state security organs of Soviet Ukraine. They are currently stored in the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (hereinafter – SSA SBU) and archival divisions of the regional bodies of the Security Service of Ukraine (SBU), as well as in the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine and regional state archives.

The tracking of long process of formation, transformation and transfer of documentary multitude of archival and criminal cases as the main source

complex has been succeeded due to the involvement of unknown and not well-known normative regulatory, information statistical and reporting documents of separate cases of special fonds of the SSA SBU for the scientific circulation.

A general analysis of the internal structure of the archival and criminal cases (ACS) documents gave grounds to distinguish two main groups by origin: procedural and non-procedural. The first group included such subgroups as investigators, punitive (judicial and extrajudicial) cassation and rehabilitation documents. According to the examples of the ACS proceedings of different years, varieties of documents of each subgroup have been described. The specific and content features of the ACS procedural documents of a certain theme have been emphasized. The question of providing a worthy historical and legal assessment of the sacrificial national liberation struggle of the UNR rebels has been raised. At the same time, a detailed classification of widely represented in the ACS and less investigated documents of non-procedural nature of rebel and Soviet origin has been drawn up.

Within the coverage of the informational and personification potential of the investigated source complex, only according to the materials of the least well-known «Main» fonds of the SSA SBU, the reliable personal information about over one thousand one hundred participants of the national liberation rebel movement of the first half of the 1920s, consisting of 135 rebel headquarters, committees and troops was found out. At the same time, dozens of hundreds of investigated archival and criminal cases have been introduced into the scientific circulation. The collected information should become a starting point for certain historical and legal research in order to prepare a solid ground for the rehabilitation and popularization of Ukrainian patriots.

Key words: Yu. Tiutiunnyk, A. Hulyi-Hulenko, archival and criminal case, Tsupkom (Central Ukrainian Rebel Committee), povstankom (Rebel Committee), state security bodies, rebel movement, ataman, Cossack, accomplice.

Підписано до друку 27.05.2019 р. Формат 60х90/16.
Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».
Вид. арк. 0,9. Зам. 68. Тираж 100. Друк на ризографі.

Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного
педагогічного університету імені Івана Франка
82100 Дрогобич, вул. І. Франка, 24.